

Байкулова Айгерим Мейрхановнаның
6D010300 – Педагогика және психология мамандығы бойынша философия
докторы (PhD) дәрежесін алу үшін ұсынған
«Жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу»
тақырыбындағы диссертациялық жұмысының

АННОТАЦИЯСЫ

Зерттеудің көкейкестілігі. Қазіргі қоғамның басты талаптарының бірі – Отанға қызмет етуге дайын, қоғамда өз орнын таба алатын, өзінің жеке мүмкіндіктеріне ие, әлеуметтік белсенділігі басым, жан-жақты дамыған, жаңа тұрпатты адамды қалыптастыру. Өйткені Қазақстан қоғамындағы экономикалық дағдарыстар мен әлеуметтік-саяси өзгерістерге сәйкес болып жатқан күйзелістерден елді тек ержүрек, жігерлі, интеллектуалды, болашақты болжай білетін, өз идеялары мен жобаларына қызығушылық тудыра алатын, жаңа әлеуметтік қатынастарға дайын тұлғалар ғана шығара алады. Саясат пен экономикаға да, ғылым мен білім беру және басқа салаларға да оң бағыттағы қоғамдық процестерді жобалауға, дамытуға қабілетті, қоғамға нақты пайда келтіретін, бейбітшілік, әділдік, жақсылық, ізгілік идеяларын жүзеге асыратын адамдар қажет. Осыған орай Қазақстан мемлекетінің әрі қарай дамуы стандартты емес ойлайтын, шығармашылығы дамыған, бірегей тұлғалық қасиеттерге ие, экономикалық, саяси, мәдени міндеттерді шешуге жауапкершілігі басым адамдардан талап етіледі, бұл біріншіден. Екіншіден, қоғамдағы қатынастарды сапалы қайта құру бастамасы мен жаңа өзгерістер үдерісін мақсатты басқаруды лидерлер ғана жүзеге асыра алады. Мұның бәрі, бүгінгі балалар мен жастарды біздің мемлекеттің даму жолы мен басымдықтарын қамтамасыздандыратын жаңа қарым-қатынастарды іске асыруға және басқаруға қажетті сапаларын қамтитын лидерлікке тәрбиелеу қажеттігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары. Мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан жүктелетін міндет өте ауыр» деп көрсетуі, қоғамның, мемлекеттің болашағы жас ұрпақтың азаматтық тәрбиесі мен білімділігінің деңгейінен талап етілетіндігін, бүгінгі болашақ лидерлерді дайындау ертеңгі бәсекеге қабілетті қоғамның көшбасшыларын, елдің бетке ұстар азаматтарын тәрбиелеу дегенді білдіріп, біздің ойымызды айғақтай түседі.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында ұйымдастырушылық қабілеті мен лидерлік қасиеті бар белсенді жастарды, сондай-ақ әлеуметтік жобаларды іске асыру аясында жастар ұйымдарының жетекшілерін

даярлаудың көзделуі балалар мен жастардың лидерлік сапаларын дамыту мен қалыптастыру мәселесін зерттей түсудің қажеттілігін арттыра түседі.

Осы балалар мен жастар арасынан 9-10 сынып оқушыларының жас шамасы 14-17 жас аралығын, яғни жеткіншек шақты қамтиды. Олардың бұл уақыттарда дене құрылысы өсіп-жетіледі, ағзада жыныстық дамуы толық қалыптасады, жеке іс-әрекеті мен қайраткерлік белсенділігі көрінеді. Өзін-өзі түсіну, өзіне-өзі баға беру, өзіне жеке тұлға деп қарау, өз мүмкіндігі мен қабілетін сезіну сияқты мінездік ерекшеліктерді игере бастайды. Өзін әр қырынан тануға, өзін көрсетуге ықылас-ниеті басым. Сол үшін әр түрлі рөлдерді меңгеріп ойнау арқылы өз бойынан ұқсастық іздеуді үйренеді. Талдап, саралауға оймен батыл әрекет жасайды.

Сондықтан да жоғары сынып жеткіншектерін лидерлікке даярлауды өзі субъектісі ғана емес, белсенді қатысушысы бола алатын, «субъект пен субъект» қатынасы жүзеге асатын мектептің оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде жүзеге асыру мүмкіндігі басым. Осыған байланысты қазіргі жоғары сынып жеткіншектерінің лидерлікке даярлығын тәрбиелеуде оқу-тәрбие үдерісінің барлық мүмкіндіктерін тиімді пайдалану және оны ғылыми негізделген оқу-әдістемелік кешенмен қамтамасыздандыру қажет.

Теориялық әдеби деректерді талдау психология, педагогика ғылымдарында лидерлік мәселесінің теориялық-тұжырымдамалық қорының, негізгі қағидалары мен тәсілдерінің жасалғаны туралы тұжырымдар жасауға негіздеме береді.

Лидерлік мәселесі ертеден-ақ, ежелгі философтар Аристотель, Платон еңбектерінен бастау алған. Түркі ғұлама ойшылдары Әл-Фараби, А.Йүгнеки, Ю.Баласағұни және т.б. еңбектерінде харизматикалық лидердің сипаттамасына жан-жақты негіздеме берілген.

Лидерлік іргелі теориялық зерттеу проблемасы тұрғысынан АҚШ-та 20-шы ғасырдың 30-шы жылдарында (К.Левин және оның ізбасарлары Р.Липпит, Р.Уайт) зерделенген. Осы кезеңнен бастап лидер рөлін анықтау, жағдаяттық, лидерліктің кешенді теорияларының негізі қаланған.

Л.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс және т.б. ғалымдар еңбектерінде лидер болып қалыптасу теориясының негіздерін құрайтын тұлғаның өзін-өзі өзектілеуінің «ашық мүмкіндігі» зерттелген. Олар тұлғаның ең табысты дамуы топтық өзара әрекеттестік үдерісте іске асатындығын, өзара әрекеттестік барысында лидердің әлеуметтенетінін, сондай-ақ, топқа ықпалының көрінетіндігін негіздеген.

Л.С.Выготскийдің еңбектерінде адами дамудың философиялық антропологиясына жүгінусіз көшбасшыларды даярлау мүмкін еместігі көрсетілген.

Н.А.Бердяев, А.Г.Спиркин, И.Т.Фролов, Н.Ә.Нысанбаев, Ж.Ж.Молдабеков және т.б. философтардың еңбектерінде лидер, лидерлік феноменінің мәні қарастырылған.

В.Т.Алексеев, Ю.В.Бромлей, Ю.И.Семенов және т.б. зерттеулерінде лидерліктің даму тарихы зерделенген.

А.В.Петровскийдің «Лидерлік проблемасы және іс-әрекеттік теория», «Шағын топ психологиясы: теориялық және қолданбалы аспектілері», Б.Д.Парыгиннің – «Басқару және лидерлік», Л.И.Божовичтің – «Онтогенезде тұлғаны қалыптастыру кезеңдері» жұмыстары біздің зерттеуіміз үшін маңыздылық тудырады.

Лидерліктің әлеуметтік-психологиялық теориясын А.Г.Ашин, И.П.Волков және т.б. негіздесе, лидерлік типологиясын С.А.Багрецов, лидерлік стилін Е.В.Андриенко, В.В.Давыдов, А.В. Запорожец, болашақ мұғалімнің лидерлік рөлін Ұ.М.Әбдіғапбарова, Б.М.Баймұханбетов, студенттердің лидерлік деңгейін анықтауды Мехмет Коркмаз және т.б. қарастырған.

Лидерлік проблемасы топтық қызмет құрылымы (Е.И.Головах), топтық бірлік (А.И.Донцов), тұлғаның жасөспірім жасынан бозбала жасына өтпелі кезеңінде қалыптасуы (И.В.Дубровин), шағын топтардағы өзара қатынастар психологиясы (Я.И.Коломинский), қоғамдық қарым-қатынас негізінде тұлғаны дамыту (Б.К.Лебедев), адамның тұлға ретінде қалыптасуы (П.П.Лямцев) зерттелген еңбектерде де жан-жақты көрініс тапқан.

Сондай-ақ, тұлғаның ұжымда қалыптасуына арналған жұмыстар да лидерлікті зерттеуде ерекше маңыздылыққа ие. Осы проблеманы алғашқылардың бірі болып зерттеген А.С.Макаренко, ұжымды тәрбиенің маңызды факторы деп есептеді. Осы тұжырымдама ұжым мен тұлғаның қалыптасуы (А.А.Бодалев, Л.И.Новикова, В.А.Караковский, Н.Е.Щуркова), ұжымдық шығармашылық іс-әрекеті (И.П.Иванов) теорияларын негіздеуге ықпал етті.

Жасөспірімдік шақ психологиясының ерекшеліктерін және тұлға аралық қарым-қатынастың дамуын И.С.Кон, М.Мұқанов, Ж.Ы.Намазбаева, Қ.Жарықбаев, Н.Б.Жиенбаева, Н.А.Сейткулов және т.б. ғалымдар қарастырған. Тұлғаны іс-әрекетке даярлау мәселесі В.А.Сластенин, Н.Д.Хмель, Н.Н.Хан, Г.Меңлібекова, Ұ.М.Әбдіғапбарова, К.М.Беркімбаев және т.б. ғалымдар еңбектерінде зерделенсе, шығармашылық-креативтілік тұрғыдан дамытудың теориялық негіздері Б.Оспанова, Ш.Таубаева, Б.А.Тұрғынбаева және т.б. зерттеулерінде терең қарастырылған.

Жоғарыда көрсетілген тарихи-философиялық, психологиялық-педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерді талдау лидерлікке даярлауды әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық құбылыс тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік беретін көзқарастардың қалыптасқандығын көрсетті :

- адамның мәнді сипаттамалары оның әлеуметтік қоғамдық қатынастарда дамуы (Аристотель, Л.С.Выготский, Б.Д.Парыгин, Е.А.Яблокова, Ж.Ы.Намазбаева, А.А.Жайтапова және т.б.);

- тұлғаның өзін-өзі өзектілеуінің «ашық мүмкіндігі» жүйесі (А.Маслоу);

- оңтайлы «Мен тұжырымдамасы» аясында баланың өзіне ұстанымдық қатынасының қалыптасуы мен дамуы (К.Роджерс);

- лидерлік феноменінің әлеуметтік топтағы мәні (С.А.Багрецов, И.П.Волков, Р.Л.Кричевский, К.Левин, А.В.Петровский және т.б.);

- балалық шақ кезіндегі лидерлікке ұмтылыс (И.С.Кон, Т.Н.Мальковская, К.К.Платонов және т.б.);

- тұлғаны тәрбиелеудегі мектеп ұжымының маңызы мен мәні (А.С.Макаренко, А.А.Бодалев, О.С.Газман және т.б.).

Сондай-ақ, отандық ғылыми әдебиеттерге жасаған талдау Қазақстанда лидер тұлғасының дамуы мәселесі саясаттану ғылымы тұрғысынан (А.М.Рахимжанов, Н.А.Абуева, В.И.Карасев, Б.Аяган, Г.Нурымбетов және т.б.) жан-жақты зерттелгенін көрсетті. Соның ішінде М.Б.Касымбеков, Е.Е.Ертысбаевтардың монографиялық зерттеулерінде Елбасының саясаттағы лидерлік қасиеттері, ұлт лидері тұрғысынан танылуы жан-жақты көрсетіліп, терең талданып берілген.

Ал, отандық педагогика ғылымы саласында лидерлік мәселесі зерделенген екі еңбекте, С.А.Наконечный болашақ офицерлердің лидерлік сапасын зерттесе, Б.М.Баймұханбетов болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лидерлік сапаларын қалыптастыру мәселесін қарастырған.

Сонымен, зерттеу барысында психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге және практикаға жасаған талдау лидерлік проблемасының әртүрлі аспектілерінің зерттелгендігін, алайда жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің қажеттігін, сондай-ақ оның ғылыми әдебиеттерде жете зерттелмегендігі мен осы үдерісті оқу-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыздандыру керектігін байқатты. Ол бізге қоғам сұранысы мен бүгінгі ғылым мен практика арасында мынадай **қарама-қайшылықтардың** бар екендігін көрсетті:

- балалар мен жастар арасынан шыққан лидерлерге қоғамның сұранысы мен оның зерттелу деңгейінің жеткіліксіздігі арасында;

- жоғары сынып оқушыларының лидерлік даярлығын тәрбиелеу қажеттілігі мен оның теориялық негіздерінің айқындалмауы арасында;

- жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие үдерісінің оқушылардың лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің мүмкіндіктері мен оны жүзеге асырудың ғылыми тұрғыдан негізделмеуі арасында;

- жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеуді жалпы білім беретін мектептердің оқу-тәрбие үдерісінде жүзеге асыру қажеттілігі мен оны іске асыру технологиясының жасалмауы арасында.

Аталған қарама-қайшылықтар жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу технологияларын іздестіру мен оны теориялық негіздеу *проблемасын* айқындады және бізге диссертациялық **зерттеудің тақырыбын** «Жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу» деп таңдауға негіз болды.

Зерттеудің мақсаты. Жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеуді теориялық тұрғыда негіздеу, оның технологияларын жасау және тиімділігін тәжірибелік-эксперименттен өткізу.

Зерттеудің нысаны. Жоғары сынып оқушыларының тәрбиесі.

Зерттеу пәні. Жалпы білім беретін мектептерде жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу.

Зерттеудің ғылыми болжамы. *Егер*, жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің теориялық негіздері мен аталған тәрбиелеу үдерісінің мәні мен құрылымы анықталса, формальды емес демократиялық стильдегі гумандық бағыттағы оқушы лидердің сипаттамасы мен лидерлікке тәрбиелеудің технологиясы жасалса және олар жалпы білім беретін мектептің оқу-тәрбие үдерісіне өзін-өзі басқару, өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі жетілдіру шарттарымен ендірілсе, *онда* жоғары сынып оқушыларының лидерлікке бейімділігі, лидерлікке даярлығы тәрбиеленіп, оқушы лидердің қалыптасуына мүмкіндік туады, *өйткені* олардың лидерлік даярлығы мақсаттық, диагностикалық, мазмұндық, процессуалдық, нәтижелік тұрғыдан қамтамасыздандырылады.

Зерттеудің міндеттері

- жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің теориялық негіздерін айқындау;

- оқушы-лидер тұлғасының құрылымын анықтау және оған сипаттама беру;

- жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің мәнін анықтау және оның құрылымдық мазмұнын жасау;

- жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің технологиясын жасау және оның тиімділігін тәжірибелік-эксперимент жүзінде тексеру.

Зерттеудің жетекші идеясы жалпы білім беретін мектептің оқу-тәрбие үдерісінде жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу қоғамның экономикалық дағдарысты кезеңдерді бастан өткеріп жатқан жағдайында және мемлекеттің озық отыз ел қатарына енуі барысында қоғамды дамытуға қызмет ететін көшбасшылық сапаларға ие, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеуге септігін тигізеді.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері болып «тұлға», «лидерлік», «лидер» ғылыми ұғымдарын аша түсетін философиялық, әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық тұжырымдар мен қағидалар, адамның өмірдегі мәні туралы, оның рухани өзін-өзі жетілдіруінің креативті мүмкіндіктері туралы, өзін-өзі басқару, өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі жетілдіру механизмдерін тудыратын ішкі және сыртқы факторларының өзара байланысын көрсететін тұлғаның жекелік, өзін-өзі дамытушылық тұтастығы тұрғысындағы гуманистік тұжырымдамалары; ұжымдық-шығармашылық тәрбиелеу теориялары; педагогикалық құбылыстар мен процестерге қатысты қарастырылған синергетикалық тәсілдің, жүйелі-құрылымдық талдаудың негізгі қағидалары; аксиологиялық, іс-әрекеттік және тұлғалық-бағдарлық, кешендік амалдарының психологиялық тұжырымдамалары және т.б.

Зерттеу әдістері жалпы теориялық-зерттеу мәселесіне қатысты философиялық, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге теориялық талдау; ҚР білім беру саясатының нормативті-құқықтық құжаттарымен, тәрбие тұжырымдамаларымен танысу; озық тәжірибелерге талдау жасау; тәрбие технологияларын жобалау, іс-әрекет нәтижелерін салыстырмалы талдау;

сауалнама, тестілеу, диагностикалық, педагогикалық, түзетушілік әдістемелер, математикалық өңдеу әдістері мен тәсілдері.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы мен теориялық мәнділігі

- жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің теориялық негіздері айқындалды;
- оқушы-лидер тұлғасының құрылымы анықталып, сипаттама берілді;
- жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу үдерісінің мәні анықталды және оның құрылымдық мазмұны жасалды;
- жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің технологиясы жасалды және оны ендіру бойынша ұсыныстар берілді.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы

- жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеуді жүзеге асырудың технологиясы (лидерліктің көрінуін айқындау мен тәрбиелеу әдістемелері, рефлексивтік диагностика және т.б.);
- жоғары сынып оқушыларына арналған «Біз – болашақ лидерміз» кешенді бағдарламасы;
- жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудегі психологиялық тренингтер мазмұны жасалып, тиімділігі іс-тәжірибеде тексерілді.

Зерттеу жұмысының барысында алынған нәтижелер мен олардың негізінде дайындалған нақты ғылыми-әдістемелік ұсыныстарды, зерттеу материалдарын жалпы білім беретін мектептердің, гимназия мен лицейлердің жоғары сатысында, колледждердің тәжірибесінде, педагог мамандардың біліктілігін жетілдіру және қайта даярлау жүйесінде пайдалануға болады.

Қорғауға ұсынылатын қағидалар

- «Лидер», «лидерлік» ұғымдары бір-бірімен өзара тығыз байланыстағы феномен, олардың мәні бойынша *«лидер»* - топты біріктіретін, бағыттайтын, қолдайтын, қабылдайтын, жетелейтін оның беделді мүшесі. *«Лидерлік»* - топты мақсатына жеткізудегі топ мүшесінің лидер рөліндегі іс-әрекетіне байланысты әлеуметтік-психологиялық құбылыс.

- Оқушы лидер формальды емес типтегі, демократиялық стильдегі, гумандық бағыттағы басқарушы, эмоционалдық реттеуші, шешен, шебер, орындаушы рөліндегі; ұйымдастырушылық, коммуникативтік, тұлғалық, интеллектуалдық сапаларға ие әлеуетті-жағдаяттық-өзекті лидер іс-әрекеттерін жүзеге асыра алатын топ мүшесі.

- Оқушылардың *лидерлікке даярлығы* – олардың лидерліктің құндылықтық, танымдық, іс-әрекеттік құрамдарын жеке тәжірибесінде жүзеге асыруға дайын болуы. Лидерлікке даярлық *лидерлікке бейімдеу, лидерлікке даярлау және оқушы лидерді қалыптастыру* кезеңдерінен тұрады.

- *Жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу үдерісі* – оның мақсаттық, диагностикалық, процессуалдық, нәтижелік құрамдарының мазмұнын жасау негізінде лидерлікке даярлау кезеңдерін (бейімділік, даярлық, оқушы лидер), белгілі бір шарттармен (өзін-өзі басқару, өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-

өзі жетілдіру) жалпы білім беретін мектептің тәрбие ортасында іске асыруға бағытталған біртұтас жүйе.

- Жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеудің *технологиясы* осы даярлауды кезеңдермен (лидерлікке бейімділік, лидерлікке даярлық, оқушы лидер қалыптастыру) жүзеге асырудың мазмұнын, әдістері мен құралдарын және формаларын қарастырады.

- Жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу

психологиялық шарттарды (*өзін-өзі басқару, өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі жетілдіру*) сақтай отырып жүзеге асырылатын педагогикалық шарттарды (*сынып сағатын тиімді пайдалану; сабақтан тыс және сыныптан тыс тәрбие іс-әрекеттерін кіріктірумен бірегей кеңістік құру; интербелсенді технологияларды қолдану; тәлімгерлік жүйені ендіру; мектеп жағдайында шығармашылық топтар, «Көшбасшылар мектебін» құру*) кешенді пайдаланғанда ғана нәтижелі болады.

Зерттеу нәтижелерінің мақұлданыуы

Зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдары, теориялық және практикалық

нәтижелері халықаралық конференцияларда талқыланды:

- International Scientific and Practical Conference WORLD Science "The Goals of the WORLD Science 2015 " (Dubai, UAE, 2015);

- «Қазақстан халықаралық білім беру кеңістігінде» атты VIII жас

ғалымдардың халықаралық ғылыми конференциясы (Алматы, 2016);

- «Мәңгілік ел жағдайындағы Қазақстандағы психология ғылымының қазіргі жай-күйі» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция (Алматы, 2016);

- «Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии» атты XLVIII

халықаралық ғылыми-практикалық конференция (Мәскеу, 2016)

Жарияланымдар. Диссертациялық жұмыстың мазмұны 12 еңбекте жарық көрді. Соның ішінде 6-уы Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған басылымдарда, 2-еуі Scopus деректер қорына енетін жарияланымда, 4- еуі халықаралық конференциялар (оның 2-еуі шет елдік) материалдарында жарияланды.

Диссертацияның көлемі мен құрылымы – кіріспеден, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан

тұрады. Жұмыс 156 беттен және 22 түрлі-түсті суреттен, 25 кестеден тұрады.